

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри германської
філології
Горлівського інституту
іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

ВЛАСНІ НАЗВИ У КОНТЕКСТАХ ІМЕНУВАННЯ: ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Власна назва є важливішим елементом соціальної інтеракції. Соціокультурний контекст буття людей включає здійснення номінації унікалізованих об'єктів власними назвами, уточнення, регулювання типу онімної номінації для досягнення успішної комунікації. Оними є першою інформацією, яка пропонується при зустрічі. Вони однозначно вказують на свого носія, не потребують додаткових атрибутів для виділення характерних рис. Завдяки процесу глобалізації ми все більше дізнаємось про світ не за раселлівськими моделями опису чи знайомства, а за допомогою імен.

Тож, можна стверджувати, що етап надання імені є невід'ємною частиною онімної концептуалізації. Аналіз контексту іменування – універсального для природних мов – дає можливість виявити концептуальну специфіку власних назв, що є метою цієї статті. Матеріалом для спостереження стали контексти, взяті з художніх творів українських авторів.

У природних мовах контекст іменування представлений відповідними дієсловами та сполученнями. Зокрема, в англійській мові це дієслова: *to name, to call, to nickname, to baptize* та ін. Німецька прислуговується дієсловами *rufen, gerufen, zu nennen, zu heißen* та ін. У французькій мові використовуються дієслова *appeler, nommer; dénommer; surnommer; intituler* та ін., у румунській – *zice, spune, boteza, denumi, numi, porecli* та ін. В українській мові – це дієслова зі значенням *звати, зватися, назвати, назватися, називати, називатися, іменувати, іменуватися, кликати* та ін.

Особливістю української, російської, білоруської, польської, чеської, словацької, а також латиської та литовської мов є очевидне конкурування форм називного та орудного відмінків у позиції предикативу складеного іменного присудку, у тому числі після дієслів іменування. Слід зазначити, що С. Кріпке свого часу вказав на своєрідний синкретизм іменних предикативів при дієсловах «бути» та «називати», коли «у недбалому розмовному мовленні часто плутають використання і згадування, коли замість висловлення факту, що хтось, можливо, був названий <...> Аристотелем, кажуть «Він, можливо, був Аристотелем» [7, с. 62]. Тож, розгляд контекстів іменування дозволить встановити зв'язки між використанням та згадуванням власних назв. Наведемо деякі приклади використання імен у позиції предикатива після дієслів іменування в українській мові: Молодшу **звати** Оксана, а старшу *Поліна* (А. Дністровий); Ваша наречена **зветься** *Роксана* (Б. Бойчук); Мене **звуть** *Роксаною* (Б. Бойчук); Я **назвав** його «Абрек» ((М. Братан); А от мене батько <...> **назвав** *Борисом* (П. Загребельний); Мене **звати** *Ілона*, а я хотіла б **називатися** *Ісидора Коварубіо де Лос-Ланос*; Він **назвався** *Грицьком Бояком* (О. Бердник).

Навіть за умови інтерпретації таких речень як форм семантико-синтаксичного стягування від «**назвати іменем Х**»: Хтось **назвав** те маленьке гідке створіння **іменем** *Моська* (М. Гримич), виникає питання про причини існування двох напрямів цього процесу: убік орудного чи називного відмінків.

Існує кілька підходів до інтерпретації називного та орудного відмінків у слов'янських мовах. Так, орудний предикативний вважається однією з важливіших синтаксичних особливостей слов'янських та балтійських мов, що прогресивно розвивається у слов'янських мовах. Загальна думка учених щодо різниці між формами полягає у протиставленні постійної та тимчасової властивостей у семантиці слів щодо називного та орудного відповідно. На думку Р. Мразека, тип орудного предикативного сходиться коренями до праїндоевропейської мови, має семантичною основою вираження інструменту, образу дії (перетворення), тимчасового вигляду [3, с. 209–215]. С.В. Харченко детально розглянула різні підходи науковців до інтерпретації відмінностей між формами називного та орудного у складеному іменному присудку при експлікованій зв'язці «бути» в українській мові [5]. Загальний висновок ученої стосується нормативності обох форм, але національно маркованою синтаксичною особливістю української мови вважається називний відмінок [5, с. 27]. Н.Л. Ковбаса бачить різницю між формами називного та орудного відмінків в їх стилізованих розшаруванні [2]. На думку ученої, орудний відмінок є більш вживаним у науковому стилі, називний – «у художньому стилі, який вибирає в себе конструкції усно-розмовного мовлення» [2, с. 62].

А.Д. Шмельов, розглядаючи форми називного та орудного відмінків у складеному іменному присудку при дієсловах іменування в російській мові, вказав, що ми маємо шукати відповідь на сутність конкурування називного та орудного не в семантичних особливостях відмінків, а в референціальних особливостях акту іменування [1, с. 425–436]. Саме такий підхід стосовно контекстів іменування в українській мові використовується в цій роботі.

Процес надання імені з погляду семіотики полягає у формуванні індексальних відношень між об'єктом світу, який підлягає унікалізації, та власною назвою (в більшості випадків – альтернативі імен, які необхідні для здійснення успішної інтеракції в межах певного соціуму). Згідно з теорією Ч.С. Пірса, під час першої зустрічі

власна назва нагадує спонтанний крик, просто вказує на деякий об'єкт і повертає до нього увагу [4, с. 118]. Це істинний індекс, оскільки тільки ця пара (фоноряд-об'єкт) спільно здатна на передачу інформації та побудову образу. Але під час зустрічі з ім'ям вдруге ми маємо справу з виродженим індексом, оскільки інформація про об'єкт заміщається схоластичними відношеннями референції, проте схожість імені в першій і другій зустрічі дає можливість вважати, що в цей момент вже сформована ікона індексу.

Лінгвістично динаміка перетворення індексу в ікону відбувається як протиставлення типу використання імені – автономного та неавтономного. У першому випадку референція висловлювання не залежить від його значення. Тобто слово вказує на себе. У другому випадку референція визначається саме значенням висловлювання. Тож, наприклад, у реченні: «Сімнадцятилітній ліричний юнак, **назвімо** його *Слава*, вкладає римовані строфи» (Ю. Андрухович), – ім'я використовуються автономно, не вказуючи жодним чином на певне поняття, яке може за ним стояти. А от у випадку: «Народ **назвав** його *Махатмою*, по-їхньому це – Велика Душа» (Л. Костенко), ім'я використовується неавтономно, оскільки в актуалізованому акті іменування головним є не форма, а значення іменної форми. Тож зміна називного відмінку на орудний у першому реченні – «**назвімо** його *Славою*» – докорінно змінює смисл висловлювання. Ім'я «*Слава*» є референційно замкнутим на самому собі, в той час, як форма «*Славою*» відсилає нас до цілого акту іменування як фрейму, з актуалізованими авторами номінації (прототипово – батьками), мотивацією щодо вибору імені тощо.

Як видається, частіше у висловлюванні прослідковується синкретизм автономного і неавтономного використання, наприклад: Голова **назвав** Миколу Степановича не «*товариш Семенець*», а тільки «*бухгалтер Семенець*» (Б. Антоненко-Давидович), Якби вже неодмінно труба було, я б **назвала**: *Хлібодарівка* (О. Гончар). У вказаних реченнях форма називного відмінка, особливі графічні позначки – лапки – свідчать про особливий тип використання імен – автономний. Проте специфіка іменних форм – «*товариш Семенець*», «*бухгалтер Семенець*», *Хлібодарівка* – вказує на результати преференційного вибору, тобто, опосередковано пов'язана з актами іменування.

Важливо, що для мов з деактуалізованим протиставленням називний/орудний трактування автономного/неавтономного статусу відбувається лише з позицій семантики. Так, G.P. Dindelegan стверджує, що предикатив у конструкції складеного іменного присудку з дієсловами іменування в румунській мові «функціонує як властивість об'єкту номінації, а не само-референційна власна назва» [6, с. 71].

Отже, услід за А.Д. Шмельовим можна стверджувати, що за умови використання імені як частини готової номенклатури, єдиної для мовця та слухача, в російській мові зазвичай обирається орудний відмінок. У випадку, коли у висловлюванні «відчужено цитується чийсь позначення» [1, с. 432], преференції мовця за називним відмінком. Перший спосіб референції до акту іменування учений пропонує назвати використанням імені, другий – цитуванням. Використання та цитування є способами існування автономних і неавтономних імен. Уважаємо, що аналогічний принцип діє для форм орудного і називного відмінків української мови.

Називний відмінок як показник цитування свідчить про преференційну увагу мовця до зовнішньої форми імені. Орудний відмінок вказує на оперування іменем, яке обирається з набору загальноприйнятних формул. Для більшості природних мов принцип переважного вибору особового імені з готової інтралінгвальної/інтерлінгвальної номенклатури антропонімів, топонімів, інших класів онімів або їх формування за усталеними моделями є універсальним. У цьому випадку невітілені імена формують відносини тип – конкретна реалізація, що притаманне загальним назвам. Це проявляється, зокрема, у можливості використання онімів у множині, наприклад: «Я оце хотів їх **Маріями назвати**: щоби, виходить, біляву *Марійкою звали*, а чорняву – *Марусею*» (Люко Дашвар (І. Чернова)).

Часом орудним відмінком знаходимо у висловлюваннях, що представляють акти надання імені ad hoc:

Зватиму тебе *Іссою*, гаразд? (П. Загребельний).

А ми вас будемо **звати** *Панасом* (В. Шкляр).

Наведемо інші приклади конкурування називного та орудного відмінків у складеному іменному присудку з української мови:

1.І **назвемо** *Ярославець*! (П. Загребельний)

2.І **назвав** місто *Новим Римом* (П. Загребельний)

3.І річку у Владимирі **назвав** *Либіддю* (П. Загребельний).

Приклади взяті з роману П. Загребельного «Диво». У першому випадку називний відмінок вказує на увагу мовця до зовнішньої сторони імені. Це відповідає описуваній ситуації, коли мовець, герой роману Бурмака, пропонує новоутворену ним іменну формулу на честь присутнього при цьому князя Ярослава. У двох інших випадках імена є частиною ментального ономастикону готових і загальноновживаних іменних формул. Тож, тут ми спостерігаємо автономне використання імен.

У наступних реченнях також спостерігається розшарування на вживані імена, які, хоча й не належать до національного ономастикону, все ж складають частину ментального лексикону мовця і слухача, та новоутворення.

1.Наполіг, щоб **назвали** хлопця *Аполлоном*, так і виріс Аполлоном, тезкою древнегрецького бога (О. Гончар).

2.Богдан так і **назвав** його в думці – *Монгол*, а за ним набивав патронами підсумок кирпатий, цього так і **назвав** – *Кирпатий*, ще один був у кашкеті прикордонника – для Богдана він став Прикордонник (О. Гончар).

Відповідно до загального правила, в першому випадку використовується орудний відмінок, у другому – називний.

Плідним у цьому зв'язку є виокремлення власних назв в їх реальному функціонуванні та у складі словників (словникових лем), що є дуже суттєвим з огляду на питання, що вирішується в цій статті. Тож, якщо услід за В. фон Лангендонком розрізнити власні назви (всі форми імен, що функціонують як імена) та власні лемми (складові ментального лексикону мовця, що є спільними для нього і для слухача) [8, с. 8], орудний відмінок при дієсловах іменування стосуватиметься саме власних лем. Називний відмінок знаходимо в іменах – функціях, деякі з яких мають лемний статус. Цей спосіб концептуального розширення висловлювань зі складеним іменним присудком спостерігаємо не тільки в антропонімах, а й топонімах, зоонімах, хрононімах, хремотонімах:

Відтоді гору **назвали Жупан** (Ю. Винничук) / Гора Стрилиця лиса, у неї часто вдаряють блискавки, того й **Стрилицею зветься** (В. Шкляр);

Її собачку **звуть Альма**, а не *Меджі* (Л. Костенко) / *Муркою* її **кличуть** (В. Рутківський);

Одну з ночей так і **назвав би: Ніч Свисту** (О. Гончар) / *Вчені назвали її Епохою Круглоголових* (М. Руденко);

Тому його (супутник – С.Б.) й **назвали «Зоря надії»** (М. Дашкевич) / Дивно, що віолончель не **назвали Леопольдом** чи *Мстиславом* (Л. Денисенко).

Статус ідеонімів відповідає заданому протиставленню онімних лем (орудний відмінок) і онімних функцій (називний відмінок). Оскільки назви набувають лемного статусу, позначаючи одиничний унікалізований об'єкт, вони найчастіше використовуються у називному відмінку, наприклад: Відкрию фірму, яку так і **назву «Вовчий клик»** (М. Братан); В ньому зрів уже план роману, якому він <...> дав **назву «Жива вода»**, а потім, десь через роки два, переробив і **назвав «Мир»** (М. Бажан); Цю історію можна було б **назвати «Львівські Ромео і Джульєтта»** (Ю. Винничук).

Цей перехід від функціонального до лемного статусу може відбуватися на рівні ідіолекту (в межах одного тексту), наприклад.

А от **назву** тебе *Чудний* / Так я його *Чудним* і **назвала** (Люко Дашвар (Ірина Чернова); Ваша наречена **зветься** *Роксана* / Мене **звуть** *Роксаною* / **Зви** мене *Роксаною* (Б. Бойчук).

Тож, в разі першого використання ім'я стоїть в іменному відмінку, представляючи акт іменування в наративі, у другому і подальших – в орудному. Аналогічна ситуація у прикладах, взятих з роману П. Загребельного «Диво»:

– Мене **зовуть Аганіт**, я великий майстер. Хочеш до мене учнем а чи антропосом, тобто чоловіком попросту, бо всі в мене чоловіки і я для них теж чоловік, хоч і **звуся Аганітом**.

Використання іменного відмінку в іменах-функціях проявляється:

1) у ситуаціях представлення особи, з акцентом на повну форму імені або його прізвище, наприклад: **Звуть** мене *Валерій Іванович*, я – директор школи (О. Гончар); **Зветься** він *Генадій Трифонович Товстонос* (В. Винниченко); Андрій <...> наставився очима на начальника райвідділу, що **звася Сафигін** (І. Багрянний).

2) в акцентуації зовнішньої форми імені у випадках його нетрадиційного, незвичайного вигляду: Прадід, як не дивно, теж **звася Карл-Йозеф** (Ю. Андрухович); **Звати** вас *Буркманка!* (Ю. Винничук).

Часом форми орудного та називного опиняються у складних відношеннях протиставлення вживання/ цитування в межах автономного використання імен: Він козак з далекого села Глібова, **звуть** його *Михайло Нарада* (тут він спитав, як **звуть** дівчину, і дівчина йому каже «Галею») (М. Вовчок); Коли я народилася – мене **назвали** *Наталією*, а все моє дитинство **кликали** просто *Ен* (Л. Денисенко).

Отже, в роботі встановлено, що в конкуруванні форм орудного і називного відмінків власних назв у складеному іменному присудку в українській мові існує правило преференції, згідно з яким оніми, що мають лемний статус, тобто усвідомлюються мовцем як частина національного ономастикону, вживаються в орудному відмінку. У цьому випадку вживання імені референційно пов'язане з актом іменування, що є складовою онімної концептуалізації. У разі усвідомлення імені як функції (в якості новоутворення або в разі акцентуації його форми) вживається називний відмінок, що є наслідком концептуалізації пропріальної одиниці як автономної цитації.

Література:

1. Бульгина Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) : [монография] / А.Д. Шмелев, Т.В. Бульгина . – М. : Языки славянской культуры, 1997. – 577 с.
2. Ковбаса Н.Л. Форми називного та орудного відмінків у ролі іменної частини складеного присудка / Н.Л. Ковбаса // Питання мовної культури. – 1969. – Вип. 4. – С. 55–62.
3. Мразек Р. Синтаксис русского творительного : (структурно-сравнительное исследование) / Р. Мразек – Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1964. – 285 с.
4. Пирс Ч.С. Grammatica Speculativa / Ч. Пирс // Начала прагматизма ; перевод с английского, предисловие В.В. Кирющенко, М.В. Колопотина. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ ; Алетейя, 2000. – С. 40–96.
5. Харченко С.В. Умови вживання називного та орудного предикативних у складеному іменному присудкові / С.В. Харченко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Філологічні науки». – 2016. – Вип. 248. – С. 21–30.
6. Grammar of Romanian. – Gabriela Pană Dindelegan (ed.). – Oxford : Oxford University Press, 2013 . – 656 p.
7. Kripke S. Naming and necessity / S. Kripke // Cambridge, MA : Harvard University Press, 1980. – 184 pp.
8. Langendonck Willy Van. Theory and Typology of Proper Names / W. Van Langendonck. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2007. – 397 pp.

Анотація

Є. БЕЛІЦЬКА. ВЛАСНІ НАЗВИ У КОНТЕКСТАХ ІМЕНУВАННЯ: ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються особливості використання власних назв у позиції предикатива після дієслів іменування. Увага зосереджена на формах орудного та називного відмінків як способі референціальної відсилки до акту іменування та цитування відповідно. Преференційне правило сходить до лемного/функціонального протиставлення використання онімів.

Ключові слова: власна назва, дієслово іменування, орудний відмінок, лема.

Аннотация

Е. БЕЛИЦКАЯ СОБСТВЕННЫЕ ИМЕНА В КОНТЕКСТАХ ИМЕНОВАНИЯ: ГРАММАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье исследуются особенности использования собственных имен в позиции предикатива после глаголов именования. В центре внимания находятся формы творительного и именительного падежей как способа референциальной отсылки к акту именования и цитирования соответственно. Правило преференции связывается с лемным/функциональным противопоставлением использования онимов.

Ключевые слова: имя собственное, глагол именования, творительный падеж, лемма.

Summary

Ye. BIELITSKA. PROPER NAMES IN THE CONTEXTS OF NAMING : GRAMMAR ASPECT

The article deals with the peculiarities of proper names as predicatives after verbs of naming. Special attention is paid to the forms of instrumental and nominative cases as a means of a referential link to the act of name-giving and citation respectively. Preferential rule is connected with the lemma/function contrast of onym functioning.

Key words: proper name, verb of naming, instrumental case, lemma.